MAH/NAN/10936/20
ISSN 2454-7905
SJIF 2021 Impact Factor 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLIV, December 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XLIV Year – 7 Dec. 2021

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar
(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com
Mob. No: +91-9623979067

14	WOMEN LIBRARIAN EMPOWERMENT IN THE DIGITAL ERA	Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb	81
15	HUMAN RIGHTS AND ENVIRONMENTAL PROTECTION	Dr. Abha Saini Dr. Sushma Saini	87
16	STUDIES ON ETHNO BOTANICAL PLANTS USED BY TRIBAL COMMUNITY OF SURGANA REGION NASHIK DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA	Mr. Shekhar B. Ahire S. M. Pawar	91
17	DRINKING WATER CONTAMINANTS & HEALTH IMPLICATIONS.	Pangarkar Manisha Harish	97
	INEVITABLE INGREDIENTS OF WELFARE STATE	Dr. More Navanath Bhagawan	106
18	वॉश पद्धति में कला का नया आयाम : परमानन्द चोयल	ज्योति सिंह	108
19	कामायनी की भाषा	डॉ. विशु मेंघनानी	113
20	मुक्तिबोध के काव्य में सामाजिक चेतना	प्रा. डॉ. सादीकअली हबीबसाब शेख	117
21	स्वतंत्रता के पश्चात ७५ वर्षोमें सांस्कृतिक और संवैधानिक मूल्यो की स्थिति	डॉ ममता धाकड	121
22	मराठवाड्यातील वीज सुविधांचा अभ्यास	डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	128
	वैदिक-कालीन नारी विमर्श	डॉं. मीरा दुबे	132
23	स्वातंत्र्यपुर्व भारतातील सामाजिक सुधारणा : एक समीक्षण	प्रा.डॉ. आर.बी. लक्षटे	135
24	भारतातील कुपोषण : एक गंभीर समस्या	डॉ. मीनाताई देविदासराव बोरुळे	142
25	मेक इन इंडिया आणि उत्पादन क्षेत्र	ज्ञानेश्वर बापूराव जांभुळे	146
26	"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार"	प्रा. डॉ. राजू लक्ष्मण आदे	151
27	कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे सहकारातील योगदान	श्री. उमेश जयराम पाटील प्रा. डॉ. संभाजी संतोष पाटील	156
28	बागायतीशेतीतील नव कृषीतंत्रज्ञान अवलंबनाची निर्धारके	पाटील संतोष बालाजी डॉ. कोरपकवाड ई. डी.	161
29	स्त्रियांची आत्मचरित्रे : चिंतन व समीक्षा	डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	171
30	रामचंद्र नलावडे यांच्या कादंबरी वाङ्मयातील भाषाशैली	शारदा किशन धामणगांवकर	177

स्वातंत्र्यपुर्व भारतातील सामाजिक सुधारणा : एक समीक्षण

प्रा.डॉ. आर.बी. लक्षटे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, देगलूर महाविद्यालय देगलूर

भारतात सामाजिक सुधारणा चळवळीना एक प्रदीर्घ इतिहास व परंपरा लाभली आहे. या परंपरेची विभागणी प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड आधुनिक कालखंड अशी करता येते. प्राचीन काळात वर्धमान महावीर, चार्वाक, महात्मा गौतम बुध्द, सम्राट अशोक यांनी भारतीय सामाजिक सुधारणाचा पाया रचला. भारताच्या सामाजिक सुधारणेचे प्रारुप हडप्पा व मोहनजोदडोच्या संस्कृतीत दिसून येते. तसेच सिंधु संस्कृतीत त्याचे चित्रण जाणवते. मध्ययुगात दक्षिणेकडे महात्मा बसवेश्वर आणि उत्तरेकडे संत कबीर यांनी सा.सुधारणेची रोय ओढली. या दोन्हीचा विचार करता महात्मा बसवेश्वरांचे वचन साहित्य, अनुभवमंटप, कायक ने कैलास, दासोह. अरिवे गुरु य पंचसुत्रीने समताधिष्ठित समाजाची स्थापना केली. तर संत कबीराने हिंदु धर्म व्यवस्था व जीवनप्रणालीची चिरफाड करुन लोकांचे डोळे उघडले. तद्नंतर पृथ्वीराज चौहान, वारकरी संप्रदाय, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्यासह राजा राममोहन रॉय पासून महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरापर्यंतचा सुधारणेचा इतिहास उपलबध आहे. स्वातंत्र्यानंतरही अण्णा हजारे,मेघा पाटकर, राणारणजित सिंह या सर्वांनी विविध क्षेत्रात सामाजिक सुधारणा करण्याचे कार्य केले.

प्रस्तुत लेखात भारताच्या प्रदीर्घ सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासातील आधुनिक कालखंडावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. तोही फक्त स्वातंत्र्यापर्यंतच्याच सुधारणांचा विचार करण्याचा मानस आहे. या लेखात राजा राममोहनरॉय पासून ते स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काळापर्यंत झालेल्या सर्व सामाजिक सुधारणा व त्यासी संबंधित चळवळीवर प्रकाश टाकण्यात आला. भारतातील आधुनिक काळातील सर्व सामाजिक सुधारणा चळवळींचा मानवी मुल्य हा मुख्य धागा आहे. तसेच या सर्व चळवळीनी हिंदु धर्म तत्वंज्ञानाची चिकित्सा करुन त्यातील दोष नाहिसे करुन मानवी कल्याणास प्राधान्य देणाऱ्या समता धिष्ठित समाजाची मांडणी केली. प्रस्तुत लेखाला पूर्ण करण्यासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक व ग्रंथालयीन अभ्यास पध्दतीचा आधार घेण्यात आला. या सामाजिक सुधारणा चळवळीचे नेतृत्व अधिक प्रमाणात उच्च वर्णीयांनीच केले. परंतु त्यांनी सर्वांसाठी कायद्याचा विचार केला तर नाही उच्च वर्णीय नेतृत्वांनी चळवळीचे नेतृत्व दुट्टप्पी भुमिकेतून केले.

भारतातील स्वातंत्र्यपुर्वकाळातील परंतु आधुनिक युगातील सामाजिक सुधारणा चळवळीचा प्रारंभ १८ व्या शतकात झाला. 18 व्या शतकात युरोपमधील बौध्दिक पुर्नजागरणाच्या प्रारंभाचा परिणाम भारतातील अनेक नवतरुणावर झाला. त्याने युरोप आणि भारतातही जागृतीच्या एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. युरोपमध्ये 18 व्या शतकातील तर्कवादी, निरीक्षण व परीक्षणाच्या युगाने युरोपियन समाजाला प्रगतीची दिशा दाखवली. याचकाळात भारतातील तरुणांचा एक नवशिक्षित वर्गाने युरोपमधील नवज्ञानातून प्रभावित होवून सामाजिक

सुधारणांचा प्रारंभ भारतात केला. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला पुनजार्गरण म्हणतात. या [illegible] प्राचीन व जुनाट परंपरा व मत आणि विश्वासावर आघात केले. तसेच वाईट प्रथा व परंपरांचा त्याग [illegible] नवज्ञान व नवीन मान्यतांना स्वीकारण्यावर भर दिला. यात प्रामुख्याने ब्रिटीश शासनाने अधिक [illegible] लावला. बिटीश शासनात राहून भारतीय समाज व सांस्कृतिक व्यापक बदल झाला.

१० व्या शतकात भारतीय समाज धार्मिक अंधश्रध्दा व सामाजिक दोषांनी जकडला होता. हिंदु समाजात अनेक दोष व अंधश्रध्दानि होत्या पुरोहितांचे समाजात महत्वपुर्ण स्थान होते. सर्वसामान्यांवर विभिन्न कर्मकांड आणि वाईट प्रथांचा प्रभाव होता. समाजात सर्वात खालचा दर्जा अस्पृश्य व स्त्रियांना होता. मुलीचा जन्म अपशकुन. तिचा विवाह ओझे व विधवापण शाप समजत असत. जन्मानंतर लगेच मुलींची हत्या करत. स्त्रियांचे बालपण. सामाजिक व वैवाहिक जीवन अत्यंत दयनीय व संघर्षपुर्ण होते. सतीप्रथेचे प्रस्थ होते. राजा राममोहन रॉयनी या सतीप्रथेविरुध्द आधुनिक युगात प्रथम बंड पुकारले. या काळात व आजही जातिव्यवस्था भारतीय समाजातील महत्वाचा दोष आहे. जातीचे निर्धारण वैदिक कर्मकांडाच्या आधारावर होत असत. अस्पृश्य प्रथेची निर्मिती याच वर्णव्यवस्थेतून झाली. अस्पृश्य विषमता आणि अनेक दोषांचे बळी होते. या व्यवस्थेने समाजाला अनेक वर्ग व समुहात विभाजले. कालांतराने हिंदु समाजातील या जाति व्यवस्थेने इतर क्षेत्रात अनेक दोष व अडथळे निर्माण केले. अस्पृश्यतेच्या प्रथेने समाजातील शुद्राला समाजापासून वेगळे केले.

भारतात ब्रिटीश शासनाच्या काळात ब्रिटीश सभ्यता व संस्कृतीच्या प्रचारा हेतू नियोजनबध्द प्रयत्न करण्यात आले. याकाळातील शहरीकरण व आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेने लोकांच्या विचारांना प्रभावित केले. या नवविचारांच्या सहवासाने भारतीय संस्कृतीचा विश्वभर प्रचार झाला. परिणमामतः भारतात ज्ञानाचा उदय झाला. याच्या साहयाने आधुनिक पाश्चात्य संस्कृती आणि परकीय शक्तीना पराभुत करण्याची कर्मी निर्माण झाली. भारतीय सामाजिक व्यवस्था व संस्कृतितील कमकुवतपणामुळेच भारत मुठभर परकीयांच्या हाताचे बाहुले बनला, याच काळात बंगालमधील काही नवयुवकांनी पाश्चात्य सभ्यता व संस्कृतीचा स्वीकार केला. 19 व्या शतकाच्या शेवटी भारतात राष्ट्रवाद व लोकशाही विचाराचा प्रभाव होता. भारताल लवकरच लोकशाही विचाराचे प्रभावित केले. त्यामुळे भारतात लवकरच पुनर्जागरणाची प्रक्रिया, आर्थिक शक्तीचा विकास, शिक्षणाचा प्रचार, आधुनिक पाश्चात्य मूल्य आणि संस्कृती प्रभावाने आणि जागतिक समुदायाला मजबूत करण्याच्या विचाराने भारतात सामाजिक सुधारणेचा मार्ग प्रशस्त केला. भारतात सामाजिक सुधारणेच्या प्रारंभाचा मुख्य आधार सामाजिक मध्यम वर्ग व पाश्चीमात्य शिक्षण घेतलेला बौधिक वर्ग होता. परंतु पाश्चात्य संस्कृती व मृल्य आणि भारतीय समाज यांच्यात मुख्य संघर्ष होता. 19 व्या शतकातील बुध्दिवादयांनी भारतातील प्रथांना प्रासंगिक बनवण्याचे अथक

प्रयत्न केले. या बुध्दिवात्यानी पुनर्जागरण आणि धर्मसुधारणे सारख्या विचारसरणीचा आधार घेवून समाजात क्रांतीकारी परिवर्तन केले. पुनर्जागरण व धर्म सुधारणेच्या प्रक्रियेत औद्योगिक व्यापारी व बुध्दीवादी वर्गांनी महत्वपूर्ण भूमिका बाजावली. या सर्वांनी मानवतावाद, तर्कशास्त्र आणि धार्मिक सार्वभौमत्वाच्या आधारे सामाजिक सुधारणा चळवळीस पुढे केले. भारतातील धर्मात विश्वास, आस्था ईश्वराची उपासना आणि जाति प्रथेस लपविण्यास हे सर्व प्रमुख कारण आहेत. भारतीय बुध्दिवादयांनी धर्म व संस्कृतिच्या पारंपारिक स्वरुपाला

बदलण्याचा प्रयत्न केला. सत्यता, प्रासंगिकता आणि तर्कशास्त्राच्या आधारे त्याची पुर्न मांडणी करण्यावर भर दिला यात प्रामुख्याने स्वामी विवेकानंदाचे विचार अत्याधिक प्रगतशील व भारतीय परिस्थितीनुरुप होते. त्यांनी भारतीय तत्वज्ञान व त्यांची श्रेष्ठ परंपरेला सर्व ठिकाणी मांडली. याकाळातील अनेक वैज्ञानिक शोध व वैज्ञानिक विचारांनाही बुध्दिवादयांनी आपल्या संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी आधारभूत मानले. या काळात धर्म सुधारकांनी धर्म सुधारण्याचे प्रयत्न केले. परंतु त्यांचा हा धर्म सुधारण्याचा दृष्टिकोन सर्वच धर्मासाठी उपयुक्त होता. राजा राममोहन रॉययांनी हिंदू धर्मासह ख्रिश्चन धर्मातील अनेक चुकीच्या प्रथा- परंपरांना सार्वजनिक केले. त्यांच्या मते सर्व धर्मांची शिकवण सारखीच आहे. त्यांनी सर्व धर्मांच्या ऐक्याचा विचार मांडून एकेश्वरवादाचा सिध्दांत मांडला तसेच तर सय्यद अहमद खानच्या मते सर्व धर्मांचा मूल उद्देश एकच आहे. फक्त त्यांचे मार्ग वेगवेगळे आहेत.

भारतातील ब्रिटीश शासनाच्या काळात सामाजिक सुधारणांच्या क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणा-या व्यक्तिमत्वात राजाराममोहन रॉय, ज्योतिबा फुले, गोपाळ हरि देशमुख, कर्वे, रामास्वामी नायकर, रामासामी पेरियार डॉ. बी. आर. आंबेडकर ईत्यादी होते या सर्व व्यक्तिच्या सामाजिक सुधारणात रामस्वामी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा करुन समाजातून अस्पृश्यता नष्ट करण्यावर अधिक भर दिला.

भारतातील सर्वच समाज सुधारकांनी सामाजिक दोषांना नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. तत्कालीन समाजात स्त्रियांची स्थिती आजच्यापेक्षा वाईट होती. त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी दर्जा होता. समाजात स्त्रियांची स्वतंत्र ओळख नव्हती. त्यांची क्षमता, व योग्यतेला सती प्रथा, पडदा पध्दती व बाल विवाहाच्या प्रथेने ग्रासले होते. सर्वच धर्मातील, वर्गातील स्त्रिया आर्थिक व सामाजिक दृष्टया पुरुषावर अवलंबून होत्या. त्यांना शिक्षण घेण्यास बंदी होती स्त्रियांना संपत्तीबाबत आणि विवाहाबाबत अधिकार नव्हते मुस्लीम महिलांचे सामाजिक व धार्मिक जीवन अनेक बंधनांनी ग्रासलेले होते. उदा. तलाक व हलाला महिलांना समाजात थोडयाफार प्रमाणात मान्यता देणारे घटक म्हणजे मातृत्व व पत्नीत्व आहे. साधारणपणे महिलांना उपभोगाची वस्तु म्हणून मान्यता दिली जात. स्त्रीयांचा जन्म पुरुषांची सेवा करण्यासाठीच झाला होता. समाजात त्यांना वेगळे अस्तित नव्हते. स्त्रियांच्या सर्व हालचाली, क्रिया व घडामोडी पुरुषामार्फतच निर्धारीत होत. उल्लेखनीय व प्रशंसनीय कार्य करणाच्या महिलांची संख्या अत्यल्प होती. स्वांतंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेत महिलांच्या हितासाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या

सर्वच समाजसुधारकांनी महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याकडे लक्ष दिले. महिलांना समाजात प्रतिष्ठेचे स्थान देण्याचे आव्हान केले महिलासोबत भेदभाव करणारा समाज सम्य, सुसंस्कृत व विकसित नसतो. स्त्रियांना अपमानित व कनिष्ठ लेखणा-या अनेक वाईट प्रथांची चिकित्सा केली शासनाने महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक प्रयत्न करावेत असे आव्हान शासनाने केले. या सर्वामुळेच शासन व्यवस्थेने महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक पाउल उचलले व कायदे केले. चळीवळीला प्रेरणा दिली. ब्रिटीश हिताचे संरक्षण होईल अशा मानसिकतेचा भारतीय तयार करण्याचा ब्रिटीशांचा हेतू होता. ब्रिटीश शासकीय अधिकाऱ्यांचा एक असा वर्ग तयार करु इच्छितात की, जो शारिराने भारतीय असेल पण मनाने पुर्णत: ब्रिटीश असेल या मागचा हेतू असा की, भारतासारख्या विशाल देशात प्रशासन करण्यासाठी विपुल

प्रमाणात अधिकाऱ्यांची आवश्यकता असते. या कार्यासाठी सर्वच पदावर ब्रिटीशांची नियुक्ती करणे कठीण आहे. त्यामुळे या कार्याचे वहन भारतीयांच्या मार्फत करावे. सामाजिक सुधारणा चळवळीत मानवी कल्याणास प्राथमिकता देण्यात आली. मानवी कल्याणाची पुर्तता करणारे परिवर्तनच श्रेष्ठ असते.

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळ फक्त धर्मापुरती मर्यादीत नसून त्यांचा प्रभाव सामाजिक क्षेत्रावरही पडला. भारतीय समाजात अशा अनेक प्रथा व परंपरा आहेत त्यांचा मुल आधार अंधविश्वास आणि अज्ञान आहे. यातील बऱ्याच प्रथा अत्यंत क्रुर व अमानवीय होत्या. उदा : सती प्रथा, बाल विवाह, बालहत्या स्त्री भ्रूण हत्या ई. संपुर्ण सामाजिक व्यवस्था अन्याय व विषमतेवर आधारीत होता. ब्रिटीश राज्याच्या स्थापनेनंतर भारतात पाश्चात्य सभ्यता व संस्कृती व सभ्यतेतील दोषांना स्पष्ट केले. ब्रिटिशांनी भारतात वर्तमान पत्र व प्रेसचा प्रारंभ केल्यामुळे अधिक गतीने विचारांची देवाण-घेवाण

झाली. 1853 साली झालेल्या रेल्वेच्या विकासाने या दिशेने अधिक सहकार्य केले. यामुळे लोकांत सामाजिक, राजकीय गतीशीलता वाढली ख्रिश्चन मशिनऱ्यांनी भारतीय समाजातील प्रचलित अनेक वाईट प्रथा व अमानवीय परंपरांची चिकित्सा केली. शासनाच्या सुधारणावादी दृष्टिकोनाने भारतीयांना सामाजिक सुधारणा चळवळीने प्रेरणा दिली. या चळवळीने भारतीय समाजात बदल करुन त्यास पाश्चिमात्य समाजाच्या अनुकूल बनवण्याचा प्रयत्न केला.ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

सतीप्रथा बंदी :

राजा राममोहन रॉयने सतीप्रथेला स्त्रीयासोबतचा घोर अन्याय मानले. सतीप्रथा हिंदु समाजावरील डाग आहे. त्यांच्या या प्रयत्नामुळेच शासनाने सती प्रथेला दंडनीय अपराध मानले. सतीप्रथेचे पालन करणाऱ्यास दंडित करण्याचा नियम बनवला शासनाने स्त्रीची सती प्रथेच्या नावाखाली जबरदस्तीने हत्या करणे गुन्हा सिध्द केले. या प्रथेला प्रोत्साहन देणाऱ्यावर फौजदारी गुन्हा चालवण्याची घोषणा केली. 1829 ला सतीप्रथे विरुध्दचा कायदा पास केला. सर्वात प्रथम हा नियम बंगाल प्रांतात लागु केला. तद्रनंतर हा नियम मद्रास व मुंबई प्रांतात लागु झाला.

बाल हत्येस विरोध :

अंधश्रध्दा व अज्ञानापोटी बंगाली व राजपुतामध्ये बाल हत्येची प्रथा होती. यात प्रामुख्याने मुलींची हत्या होत. त्याचे कारण म्हणजे मुली आर्थिकदृष्टया पित्यावर ओझे असतात. सर्वच स्तरातुन या प्रथेला तीव्र विरोध झाला. त्यामुळे याबाबत कायदा करुन बाल हत्येस गुन्हा मानले गेले. अशा प्रकारचा गुन्हा सदोष मनुष्य वधाचा गुन्हा समजण्यात यावा असे आदेश सर्व संस्थानिकांना दिले. 1795 ला बंगालमध्ये कायदयानुसार बाल हत्येला मनुष्य वध म्हणून घोषित केले. 1870 ला या प्रथेला रोखण्यासाठी आणखीन काही कायदे बनवले.

विधवा पुर्नविवाह :

विधवा विवाहास विरोध करण्याचे काम सर्व समाज सुधारकांनी केले. यात प्रामुख्याने ब्राहमो समाजाने पुढाकार घेतला. विधवा पुर्नविवाहाबाबत जनजागृती करण्याचे काम ब्राहमो समाजाने केले. या क्षेत्रात ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचे सर्वात महत्वपुर्ण योगदान आहे. 1856 ला हिंदु विधवा पुर्नविवाह कायदा बनवण्यात आला. या कायदयाने विधवा विवाहास वैध मानले. या विवाहातून निर्माण झालेल्या संततीस वैद्य मानले. महाराष्ट्रात

[illegible] सेठ आणि धाऊदाजी यांनी [illegible] काम केले 1850 च्या [illegible] [illegible] स्थापना केली [illegible] [illegible] पुनर्विवाह च्या दिशेने [illegible] प्रयत्न केले [illegible] [illegible] दी के कर्वे आणि [illegible] [illegible] केला ते विधवा पुनर्विवाह [illegible] [illegible] या आश्रमाव्दारे विधवांना [illegible] [illegible] गोविंद महादेव रानडे [illegible] [illegible] काम केले.

[illegible] विरोध :

[illegible] सर्वच समाज सुधारकांनी बाल विवाहाच्या प्रथेला तीव्र विरोध केला. [illegible] कायदा पास झाला. या कायद्यानुसार 14 [illegible] मुलींचा विवाह [illegible] [illegible] धर्मसुधारक बी.एम. मालाबारीच्या प्रयत्नांनी संमती आयु अधिनियम [illegible] [illegible] 12 वर्षापेक्षा कमी वयाच्या मुलींच्या विवाहावर बंदी आणण्यात आली.

[illegible] व राजकीय सहभागाचे समर्थन :

हिंदू धर्मशास्त्र स्त्रियांच्या शिक्षणास मान्यता देत नाही. याशिवाय शिक्षण [illegible] [illegible] वैधव्य देतात. अशा प्रकारच्या अनेक चुकीच्या मान्यता शिक्षण क्षेत्रात होत्या. [illegible] [illegible] पहिला प्रयत्न ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी केला. 1819 ला कलकत्ता [illegible] स्त्री [illegible] [illegible] आली. 1849 ला कलकत्यात जे.ई.डी.बुथन यांनी बुथन शाळेची स्थापना केली. [illegible] [illegible] ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांची भुमिका महत्वपुर्ण राहिली. याशिवाय मुंबईच्या एल्फिन्स्टन [illegible] [illegible] कार्य महत्वपुर्ण आहे. 1848 ला महात्मा ज्योतिबा फुल्यांनी भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाळा [illegible] केली. 1854 ला चार्ल्सवुड के डिस्पेच यांनी स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देण्याचे काम केले. 1914 मध्ये [illegible] सेवा विभागाने स्त्रियांना नर्सिंगचे प्रशिक्षण देण्यात महत्वाचे काम केले. 1916 ला [illegible] [illegible] महिला विश्वविद्यालयाचा प्रारंभ केला. जे स्त्री शिक्षणातील महत्वाचे पाऊल होते. याच वर्षी दिल्लीत [illegible] मेडिकल कॉलेजची स्थापना करण्यात आली. 1880 ला डफरिन दवाखान्याच्या स्थापनेने महिलांना [illegible] व इतर सुविधा उपलबध करुन देण्यात सहकार्य केले. स्वदेशी चळवळ,बंगाल फाळणी विरोधी [illegible] व [illegible] चळवळ इत्यादी कार्यक्रमात महिलांनी उत्स्फुर्त सहभाग नोंदवला 1918 नंतर महिलांचा [illegible] चळवळीत सक्रिय सहभाग घेवून ब्रिटीश अत्याचाराचा सामना केला. [illegible] संघटनाचे आंदोलन [illegible] आंदोलन व इतर सर्व अभियानात महिलांनी सक्रिय सहभाग घेतला. याशिवाय महिला स्थानिक [illegible] निवडणूका व विधानसभा निवडणूकात मतदान केले. या निवडणूका [illegible] [illegible] विजय मिळविला. 1927 ला अखिल भारतीय महिला कॉंग्रेसची स्थापना करुन भारतीय [illegible] उत्स्फुर्त सहभाग नोंदवला. ज्यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वासात व धैर्यात वाढ झाली

भारतात ब्रिटीश साम्राज्याच्या स्थापनेनंतर जाति व्यवस्थेत थोडयाफार प्रमाणात बदल झाला. ब्रिटीशांनी भारतातील सर्व जातींना सेना व इतर प्रशासकीय क्षेत्रात योग्य प्रमाणात प्रतिनिधीत्त्व करण्याची संधी दिली. यास तत्कालीन भारतातील उच्च जातीय वर्ग समुह व तिच्या प्रतिनिधीत्वाने विरोध केला. कारण त्यांना अस्पृश्य व शुद्रांना उच्च वर्णीयासोबत बसण्याची संधी प्रशासनात मिळणार होती. ब्रिटीशांच्या या निर्णयास भारतातील अस्पृश्य व शुद्र जातीतील लोकांने समर्थन केले. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीत सुधारणा होणार होती. हळुवारपणे भारतातील जातिव्यवस्थेत यामुळे बदल होत होता. आधुनिक व्यापार व व्यवसायाच्या विकासात व दळणवळणाच्या साधनात तीव्र बदल होत होता. त्याचा परिणाम सामाजिक जीवनावर झाला. ब्रिटीशांच्या सामाजिक सुधारणेत न्यायप्रणालीचा समावेश होता. जात व वर्णावर आधारित न्यायव्यवस्थेचा समावेश होता. जात व वर्णावर आधारित न्यायव्यवस्थेला ब्रिटीशांनी नष्ट करुन आधुनिक न्याय व्यवस्थेची स्थापना केली. ज्यात सर्व जातींना समान न्याय व न्यायव्यवस्थेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. प्रशासकीय क्षेत्रातील व शासकीय कार्यालयातील सर्व पदावर काम करण्याची संधी सर्व जातींना दिली. याशिवाय ब्रिटीशांनी शिक्षण व्यवस्थेत सर्व जातींना शिक्षण घेण्याची समान संधी दिली. परिणामतः समाज सुधारणेच्या कार्यक्रमामुळे जातीवर आधारीत शोषणात कमतरता झाली. ब्राहमो समाज, आर्य समाज, सत्यशोधक समाज, रामकृष्ण मिशन ईत्यादी सामाजिक सुधारकांच्या संघटनांनी मागास व दलित जातीच्या लोकांची स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. या सर्व संघटनांनी अस्पृश्य व शुद्र जातीसाठी शिक्षणाच्या प्रचार प्रसाराचे कार्य केले. याजातींना मंदिरात प्रवेश मिळावा. सार्वजनिक व वैयक्तिक (दुष्काळवेळी) तलावतुन पाणी पिण्याची संधी मिळावी. आणि सार्वजनिक ठिकाणांचा वापर करण्याची संधी मिळावी म्हणून प्रयत्न केले. तरी यातील काही समाज सुधारकांनी चतुवर्णव्यवस्थेचे थोडया फार प्रमाणात समर्थन केले. तरी त्यांनी जाती व्यवस्था व अस्पृश्येला विरोध केला. या समाज सुधारकांनी जातियतेची कठोर निंदा केली. तसेच जन्मावर आधारित जातिव्यवस्थेला अयोग्य मानले. जाति ऐवजी कर्माच्या सिध्दांताचे समर्थन केले. या संघटनांनी लोकांना मानव जातीच्या कल्याणासाठी सक्रिय सहकार्य करण्याचे आव्हान केले. प्रामुख्याने आर्य समाजाने शुद्र व अस्पृश्यांना उच्च शिक्षण देण्याचे आणि उच्च जातिच्या लोकासमान अधिकार देण्याचे समर्थन केले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीने स्वातंत्र्य व समतेच्या सिध्दांताला सर्वश्रेष्ठ मानून जात व उच्चनीतेच्या भेदभावाला चुकीचे मानले-राष्ट्रवादी नेते. व संघटनांनी जातीच्या विशेषाधिकाराला विरोध करुन समतेच्या अधिकारासाठी समर्थन करुन त्यांच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष केले यासह सर्व जातीच्या व मानवाच्या समान विकासाचे समर्थन केले. या काळात दलितांनी सत्याग्रह चळवळ चले जाव चळवळ, स्वातंत्र्याच्या लोकसग्रामात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यामुळे त्यांच्या स्थितीत सुधारण झाली. 1937 नंतर अनेक राज्यात स्थापन झालेल्या कॉंग्रेस शासनाने दलितांच्या स्थितीत सुधारणेसाठी अनेक प्रयत्न केले. दलितासाठी विनामुल्य शिक्षणाची सुविधा पुरवण्याचा आरंभ केला. या काळात सर्वात अधिक प्रभाव महात्मा गांधी व त्यांच्या चरित्र, विचार व कार्याचा होता. महात्मा गांधी भारतीय समाजातून अस्पृश्यतेला समुळ नष्ट करण्यासाठी कटिबध्द होते. मानवतावाद हा त्यांच्या विचाराचा प्रमुख आधार होता. जे शास्त्र अस्पृश्यतेच्या प्रथेचे समर्थन करतात त्याकडे दुर्लक्ष करुन अस्पृश्यता समुळ नष्ट करावी. भारतात अस्पृश्यता हा विचार सत्यतेच्या विचाराविरुध्द आहे. या अस्पृश्यतेला नष्ट करण्यासाठी गांधींनी 1932 ला अखिल भारतीय हरिजन संघाची स्थापना केली त्यांनी दलित स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्राथमिकता दिली.

स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात समाज सुधारणेच्या क्षेत्रातील महात्मा गांधीनंतरचे समतुल्य नाव म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बालपणापासूनच जातीयतेचा त्रास सहन करावा

ISSN – 2454 - 7905

वर्गाचा त्रास त्यांना सहन करावा लागला. म्हणून बाबासाहेबांनी अखिल भारतीय अनुसूचित जाती स्थापना केली. डॉ. बाबासाहेब [illegible] चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेची प्रखर निंदा केली देशाच्या समाजातील अस्पृश्यता व जातीयतेच्या दोषाला समूळ नष्ट करावे लागेल. 1935 च्या भारत सरकार दलित व मागास वर्गासाठी विशेष प्रतिनिधीत्वाची तरतूद करण्यात आली. [illegible] विरोधी चळवळीत प्रोत्साहन दिले. या अस्पृश्यता व जातीविरोधी चळवळींचा प्रचार व प्रसार [illegible] दक्षिण भारतातील या चळवळींच्या प्रसाराने कम्मा, रेड्डी, वेल्ला, व मुसलमानांना अधिक फायदा प्रवेश बंदी हटवली. सर्व मानव जातीसाठी एकच ईश्वर, एकच धर्म असल्याचा नारा दिला स्वातंत्र्यपूर्व काळातील समाजात सांस्कृतिक जागरण, सामाजिक, धार्मिक सुधारणा करण्यात काही नेते व त्यांच्या संघटनांचे प्रमुख योगदान आहे. ज्यात राजाराममोहन रॉय-ब्राह्मो समाज व [illegible] देवेंद्रनाथ टैगोर-ज्ञानवर्धिनी सभा किंवा तत्त्वबांधिनी सभा, केशवचंद्र सेन व आत्माराम पांडुरंग-महादेव रानडे, आर.जी. भांडारकर, एन.जी. चंदावरकर-प्रार्थना समाज, वंग-बंग चळवळ-सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, विद्यासागर, बाळ शास्त्री जांभेकर, विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक व वैज्ञानिक समिती, परमहंस मंडळ, महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले- सत्यशोधक समाज, लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख, गोपाळकृष्ण गोखले इंडिया सोसायटी (1905), नारायण मल्हार जोशी-सोशल सर्विस लिग, रामकृष्ण परमहंस-रामकृष्ण स्वामी दयानंद सरस्वती-आर्यसमाज, जी.एम. मालाबारी - सेवा सदन (1887), राधाकांत देव-धर्म (1830), पंडीत मदन मोहन मालवीय-भारत धर्म महामंडल, तुलसीदास (शिवदयाल साहब)- राधास्वामी (1861), नारायण गुरु स्वामी-श्री नारायण गुरु धर्मपरिपालन चळवळ, वोक्कालिंग संघ, सी.एन. टी. एम. नायर/ पी. त्यागराज- न्याय चळवळ इ.वी. रामास्वामी नायकर/बालाजा नायडू-आत्म- चळवळ(1920) श्री नारायण गुरु - अरवीचुरम चळवळ, मंदिर प्रवेश चळवह, एम.जी. रानडे, राव-इंडियन सोशल कॉग्रेस, शाह वलीऊल्लाह,शाह अब्दुल्ला अजीज आणि सैय्यद अहमद बरेलवी - चळवळ, टिपू मारचची चळवळ फराजी चळवळी, अहमदिया चळवळ, सर सैय्यद अहमद खान- चळवळ, देवबंद शाळा, पारसी सुधारणा चळवळ, हरनुभाई माजायासन सभा (1851) शिख सुधारणा थियासॉफिकल चळवळ - मॅडम एच.पी. व्लावैटस्की व कर्नल एम.एस. अलकाट ईत्यादी प्रमुख यांचे योगदान होते.

संदर्भ ग्रंथ :

- भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढा. (इ.स.1857 ते 1947) प्रा.डॉ. प्रा.प. देशपांडे- वद्या बुक्स प्रब्लिशर्स,औरंगाबाद-1994
- भारताचा स्वातंत्र्य सग्राम - प्रा. स.मा. गर्गे, प्रा. सुहास राजदेरभर-विद्या प्रकाश, नागपूर-1997
- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास-(1818 ते 1960) प्रा.अशोक भवरे -कल्पना प्रकाश - नांदेड-2006
- भारतीय स्वातंत्र्याचा ईतिहास-प्र.न. जोशी-स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-1997
- भारत का ईतिहास - प्रागैतिहासिक काल से आधुनिक काल तक-मानिक लाल गुपत-एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स - नई दिल्ली-2003
- आधुनिक भारतीय ईतिहास की रुपरेखा - एस.एल. नागोरी, काला नागोरी-सबलाडय पब्लिकेशन्स जयपूर-2001
- India Since - 1526 V.D. Mahajan-S.Chand & Company LTD-New Delhi-1991
- Leaders of the Nationalist Movement - V.D. Mahajan - Sterling Pub lishers PVT. Ltd-New Delhi-975
- भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा ईतिहास-डॉ. जयसिंगराव पवार-फडके प्रकाशन-कोल्हापूर- जोगारी 2014
- एकोणीसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास-प्रा.व्ही. बी.पटील. के.सागर पब्लिकेशन्स - पुणे- 2008
- 20 व्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास-प्रा.व्ही. बी.पटील. के.सागर पब्लिकेशन्स - पुणे- 2010
- आधुनिक भारताचा इतिहास - 1994 पर्यंत - लेखक- डॉ. व.तु.देशपांडे - Kसागर पब्लिकेशन्स पुणे-2011
- महाराष्ट्रातील समाजसुधरक - K सागर पब्लिकेशन्स पुणे 2010

Principal
A.V.Education Society
Degloor College Degloor